

JURGITA FEDORINIĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

KUNIGO ČESLOVO KAVALIAUSKO ASMENYBĖS UNIKALUMAS IR TARNYSTĖS SAMPRATA

Uniqueness of Personality the Priest Česlovas Kavaliauskas
and of the Concept of Service

SUMMARY

Priest C. Kavaliauskas, who lived with passionate personal faith, a created peculiar „non-linear“ theology. Č. Kavaliauskas attempted to reveal the authentic picture of Jesus while relating the natural sciences to the omnipotence of God. He attempted to prove that God is not conceptual, indefinite, non-linear and non-accounting. The achievements in non-linear physics and mathematics enabled man to realise those fields of reality, which seemed beyond reach. This allowed one to reveal Jesus Christ, the Son of God, as a Redeemer who is unpredictable, immense and truthful, without any formulas, true God and true Man. Č. Kavaliauskas non-linear theology becomes one of the most outstanding theological attempts of the 20th century.

SANTRAUKA

Kunigas Č. Kavaliauskas ne tik gyveno gyvu aistringiu asmeniniu tikėjimu, bet ir sukūrė savitą lietuviškąją „netiesinę“ teologiją, kuri nėra išsamiai tyrinėta. Č. Kavaliauskas siekė atskleisti tikrąjį Jėzaus paveikslą, gamtos mokslų pagalba interpretuodamas Dievo visagalybę, labiausiai atsiskleidžiančią kenotinio Jėzaus Kristaus asmenyje. Č. Kavaliauskas, sekdamas krikščioniška apofatine tradicija ir egzistencinės filosofijos įžvalgomis, siekė parodyti, kaip Jėzus Kristus yra anapus-sąvokinis, neapibrėžiamas, nelinijinis, nebuhalterinis. Netiesinės fizikos ir matematikos pasiekimai padėjo suvokti tikrovės sritis, kurios žmogui atrodė nepasiekiamos, leido Jėzų Kristų – Dievo Sūnų atskleisti kaip išganytoją, nenuspėjamą, neaprėpiamą, teisingą, be jokių formulių, tikrą Dievą ir tikrą Žmogų. Č. Kavaliausko netiesinė teologija priklauso originaliausioms XX a. paieškoms teologijos sityje.

RAKTAŽODŽIAI: asmenybė, Česlovas Kavaliauskas, „netiesinė“ teologija, Jėzus Kristus.
KEY WORDS: personality, Česlovas Kavaliauskas, „non-linear“ theology, Jesus Christ.

IVADAS

„Pažinojau ir pažįstu Lietuvoje daug gabių kunigų. Tarp jų yra ir talentingų, bet tik vieną laikau genialiu: Česlovą Kavaliauską. Tai jis mokėjo sparčiai, giliai ir originaliai įsismelkti savo žvilgsniu į daugybę mokslo, tikėjimo ir gyvenimo sričių, užsidegti ir įtaigiai išreikšti, o kartu likti atviras ir kitokiems požiūriams.“¹ Šie nekrologe pacituoti kun. Vaclovo Aliulio žodžiai visapusiškai nusako kun. Česlovo Kavaliausko asmenybės, gyvenimo ir tarnystės esmę. Baigusiam Kauno kunigų seminariją Č. Kavaliauskui gyvenime daugiau niekur neteko mokytis, įgyti specialių teologijos žinių ar apsiginti mokslinio laipsnio. Tai, galima sakyti, savamokslis Č. Kavaliauskas, pranokęs kitus savo išmintimi, sumanumu, minties visapusiškumu, paprastu bei įtaigiu, visuomet ar-

gumentuotu bendravimu, paprastumu bei meile žmogui. Tokį teko jį matyti ir pažinti.

Mums, katalikams, Č. Kavaliauskas geriausiai pažįstamas kaip Naujojo Testamento vertėjas iš graikų kalbos, iš šv. Ignoto Antiochiečio laišku, Euzebijaus Cezariečio „Bažnyčios istorijos“ ir kitų vertimų bei daugelio rankraščių, publikuotų esant gyvam ir po mirties. Dalis jo rankraščių yra išleista knygų rinkiniuose, tačiau dar yra nemaža niekur neskeltų rankraščių, kurie saugomi asmeniniuose archyvuose. Šis rašytinis palikimas padeda geriau suprasti Č. Kavaliausko originalumą, kuris, remdamasis bibliniais bei patristiniais šaltiniais, pasitelkdamas gamtos mokslų atradimus, gilinosi į Jėzaus prisikėlimo įvykį, siekė pagrįsti jo istoriškumą.

Č. KAVALIAUSKO ASMENYBĖS UNIKALUMO ASPEKTAI

O Jėzus kalbėjo toliau: /„Iš tiesų, iš tiesų sakau jums: /Aš Atėjau, /kad žmonės turėtų gyvenimą, – /kad apščiai jo turėtų. /Aš – gerasis ganytojas. /Geras Ganytojas / už avis guldo gyvybę“ (Jn 10, 7a, 10b–11). Šie Jėzaus Kristaus ištarti žodžiai giliai įsirežė kun. Česlovo Kavaliausko širdyje. Manau, dėl to, jog jis buvo Jėzaus Kristaus pagautas, Gerosios Naujienos pavergtas, neišvengiamai kartojo Viešpaties valią žmogus. Būdamas pirmo kurso klierikas graikiškai galėjo skaityti Naujojo Testamento eilutes, vėliau jas mums išvertė į lietuvių kalbą. Vertimą pradėjo 1967 04 21 Kazokiškėse, naudodamasis *Nestle Aland Novum Testamentum Graece*, baigė versti

1971 05 07 Vievyje². 1972 m. pabaigoje 10 000 tiražu buvo išleistas Naujasis Testamentas, išverstas iš graikų kalbos, kaip Lietuvos TSR Vyskupijų Ordinarų kolegijos leidinys, kuriame nurodyta: vertė kun. Č. Kavaliauskas, redagavo kun. V. Aliulis. Č. Kavaliausko gyvenimą išduoda laiško Filipiečiams eilutės, rašytos po 61 m. po Kristaus gimimo. Tai pirmą kartą bendruomenės Jeruzalėje himnas, itin svarbus tekstas, turintis ryšį su Jėzaus Kristaus Prisikėlimu: „Būkite tokio nusistatymo, kaip Jėzus Kristus. /Jis, turėdamas Dievo prigimtį, /Godžiai nesilaikė lygybės su Dievu, /Bet apiplėšė pats save, /Priimdamas tarno išvaizdą /Ir tapdamas panašus į žmones. /Jis ir išore

tapo kaip visi žmonės; /Jis nusižemino, / Tapdamas klusnus iki mirties, iki kryžiaus mirties. /Todėl ir Dievas Jį išaukštino ir padovanojo Jam vardą, kilniausią iš visų vardų, / Kad Jėzaus vardui priklaupytų kiekvienas kelis Danguje, Žemėje ir po žeme ir kiekvienos lūpos / Dievo Tėvo šlovei išpažintų: „JĖZUS KRISTUS YRA VIEŠPATS!“ (Fil 2, 5–11)³.

Č. Kavaliauskas puldavo ant kelių prieš šias eilutes, kaip prieš Švenčiausią Sakramentą, Dvasios pagavime jausdamas, jog čia slypi Dievo Sūnaus pilnatvė. Č. Kavaliausko tikėta, jog šiuo himnu galima įtikėti Jėzų Kristų. Jo gyvenimą valdė giesmė apie Jėzų, save apiplėšusį Dievo Sūnų. Pasak kunigo Juliaus Sasnausko, Č. Kavaliausko kaip teologo didybė atsiskleidžia ten, kur perskaitoma užuomina apie Kristų Jėzų, nusižeminusį ir save apiplėšusį⁴. Savo gausius teologinius raštus Č. Kavaliauskas sukūrė mėtomas iš parapijos į parapiją, iš vieno užkampio į kitą, neturėdamas elementariausių gyvenimo ir darbo sąlygų, o neretai ir skalesnės duonos. Sirgdamas ir daug ko stokodamas, dirbdamas prie suklypusio, laikraščiu užtiesto stalo, niekada neieškodamas garantuoto, saugaus rytojaus. Šitaip rasdavosi jo aistringa žinia mums apie Dievo Sūnų, nesigėdijusį pavadinti mus broliais ir seserimis⁵. Č. Kavaliauskas dovanodavo savo brangiausias knygas, atiduodavo rankraščių originalus. Jis atidavė pats save. Iš pašaukimo ir Dievo malonės darė viską, kad būtų panašus į visus žmones, ir kad niekas, išskyrus tarnystę, neskirtų ganytojo nuo jo kaimenės⁶. Jis ir išore tapo kaip visi žmonės. Nė sykiio nemačiau jo dėvinčio sutanos ar kitos dvasinės atributikos. „Ne dėl to, kad būtų gėdiję-

sis to drabužio ar siekęs kam nors įsisteikti. Sutana jam turbūt rodėsi per brangu, per puošnu, per daug galinga.“⁷ Iš tiesų Č. Kavaliauskas savo sutaną, dar kunigaudamas Vievyje, Šv. Kalėdų išvakarėse dovanavo senutei pasisiūdinti suknele, nes atėjusi senolių pora atrodė labai neturtinga. Senoliui Č. Kavaliauskas atidavė kareivio milinę, vienintelį šiltą drabužį žiemai. Ir tai ne legenda, o tikras įvykis. Taip Č. Kavaliauskas savo noru apiplėšė pats save ir tapo visu gyvenimu, įvairiais gyvenimo įvykiais panašus į Kristų. Ir Kalėdų rytą, spaudžiant 25 laipsnių šalčiui, kunigui nebuvo šalta. Po laiškais, rašytais draugams, bendraminčiams, pasirašydavo – „tavo arba jūsų Česlovas“. Č. Kavaliauskas nesistengė būti asketas, tyčia atsisakyti pasaulio turtų bei patogumų, tai jam atrodė įprasta ir tikra. Tai buvo tarsi savaime, nes jo veidas buvo atgręžtas į Kristų, atiduotą į žmonių rankas. Ta pati paralelė tarp Pauliaus užrašyto himno ir Č. Kavaliausko gyvenimo slypi ir ten, kur Č. Kavaliauskas Gulago kalinys. Jis mažai kalbėdavo apie patirtas kančias, lagerio administracijos žiaurumus. Perėjęs Norilsko šachtų baisumus, tiesiog vengdavo kalbėti apie kalinimo metus. Tačiau yra prasitaręs savo draugui, kad tremtyje jam buvo gerai. Jis buvo laisvas ir tikras Dievo dovanotame savojo gyvenimo sukuryje. Godžiai nesilaikė kankinystės nuopelnų. „Paskutinis Česlovo Kavaliausko panašumo į Kristų ženklas buvo jo mirtis. Didysis grožio riteris 1997 m. žiemą geso visų apleistas pilkame Vievio miestelyje, nykioje, abejingoje, nuasmenintoje senelių prieglaudose aplinkoje. Vienu vienas. (...) Ligonis prašė, kad jam skaitytų Šventojo Rašto žodžius, juose

juk daug syk buvo atradęs gyvenimo ir džiaugsmo pažadą. Kaip Jėzui ant Golgotos, taip jam buvo likęs tik pasitikėjimas. (...) Tarsi sudžiūvę lapai buvo nuplėšyta, nunešta visa, kas siejo su šiuo pasauliu. Tik Jėzaus veidas didėjo ir plėtėsi. Galų gale jiedu liko dviese. Akis į akį. (...) Gyvuoju prisikėlimo įrodymu jau buvo bevirstąs Jis pats. Sudaužytas ir apiplėštas. Žmogaus Sūnus savo baisioje agonijoje. Jau regimai suaugęs su tuo, kuris kitados buvo nusižiūrėjęs jį ir pasišaukęs: „Eik paskui mane.“⁸

Č. Kavaliauskas išliko Didžia asmenybe, išsaugojusia ir kitiems padedančia išsaugoti viltį ir siekius net sunkiausiomis bolševikinės Norilsko ir Kolymos katorgos sąlygomis. Tai buvo kartu ir nusipelnęs Lietuvos Nepriklausomybei, jos žmonių dvasinei brandai žmogus, nešęs mūsų kraštui mokslo, tikėjimo ir gerumo šviesą, atlikęs sunkią Norilsko politinių kalinių 1953 m. sukilimo kapeliono pareigą, o po to kalėjęs Kolymoje, Magadane. Norilsko Vyčio politinių kalinių draugija pristatė kun. Č. Kavaliaus-

ką, šį išskirtinio kuklumo ir Tautos labai gerbiamą žmogų, apdovanojimai po mirties Vyčio kryžiaus ordinu⁹: šitaip teologo nuopelnus atskleidė Č. Kavaliausko sūnėnas akad. Antanas Buračas knygoje „Teologas. Jo siekiai ir ieškojimai: apie Česlovą Kavaliauską“¹⁰. Šiuose prakilniuose žodžiuose slypi tarnystės pilnatvė ir nusižeminimo iki kryžiaus mirties esmė. Kun. V. Aliulis, Č. Kavaliausko bendražygis verčiant Naująjį Testamentą ir draugas, homilijoje laidojant kunigą sakė: „Pažinojau ir pažįstu Lietuvoje daug gabių kunigų. Tarp jų yra ir talentingų, bet tik vieną laikau genialių: Česlovą Kavaliauską. Tai jis mokėjo sparčiai, giliai ir originaliai įsismelkti savo žvilgsniu į daugybę mokslo, tikėjimo ir gyvenimo sričių, užsidegti ir įtaigiai išreikšti, o kartu likti atviras ir kitokiems požiūriams.“¹¹ Ir tai – ne liaupsės, o tikras išaukštinimas tarnystės, tiesos, mokslo. Juk ir Kristus buvo išaukštintas savo tarnystės didybėje, apiplėšime, visiškoje kenozėje. Čia vėlgi slypi panašumas, tikrumas gyvenimo pilnatvėje į Jėzaus Kristaus tarnystę.

Č. KAVALIAUSKO TEOLOGINIS PALIKIMAS

Prisimenant Č. Kavaliausko verstą Naująjį Testamentą, tenka pažymėti, kad vertimo jis ėmėsi būdamas Lietuvos kaimo glūdumoje, turėdamas keletą senų žodynų ir išklerusią spausdinimo mašinėlę. Verčiant buvo parūpinti reikalingiausi žodynai bei vertimai kitomis kalbomis, naujaisi klasikiniai leidimai. Tačiau „bažnytkaimių glūduma, pajvairinama jo mėgstamomis fisharmonijos melodijomis ir maudynėmis ežeruose, kaip tik leido geriau sutelkti savo mintis į archaikos lobyno dvasią, perteikti išgy-

venusias du tūkstantmečius Šv. Rašto mintis dabarties gyvenimui įprasminti.“¹² Versdamas Naująjį Testamentą Č. Kavaliauskas susidūrė ne tik su vertimo tikslumu, bet ir semantikos, tai yra prasmės perteikimo problemomis: senųjų semitų mąstymo ir pasaulėjautos atitiktis mūsų XXI a. lietuviškajai sampratai ir mūsų vartojamam žodynui problemomis. Buvo svarbu, kad Šv. Rašto aiškinimai ir prasmė atitiktų šiuolaikinę Vatikano interpretaciją. Č. Kavaliauskas visa savo išmintimi buvo įsigilinęs į originalo grai-

kiškąją semantiką, tai patvirtina Šv. Kazimiero kolegijos profesoriai Paulius Rabikauskas, Anatanas Luima, žinomo Šv. Rašto vertėjo ir žinovo profesorius Antano Rubšio, Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčios vyskupo Jono V. Kalvano laišakai. Tad išties nepagrįstai nūdien nuskambėjo kaltinimas Č. Kavaliauskui, esą šis prastai mokėjęs graikų kalbą¹³. Antanas Mozeris, geras Č. Kavaliausko bičiulis ir bendražygis, savo atsiminimuose rašo, jog Č. Kavaliauskas buvo reto dvasinio grožio, didelio intelekto žmogus. Jis ir sunkiomis sąlygomis visada atrodė žvalus, geros nuotaikos, visada buvo kažkuo užsiėmęs, kažkur nukreipęs savo dėmesį nuo erzinančių aplinkos faktorių. Net ir alkis jį mažai veikė. Jis sugebėjo bendrauti ne tik su tautiečiais, ukrainiečiais lagerio dienomis, bet ir su mokslo žmonėmis. Tai padėjo išmokti ne tik anglų kalbą, bet studijuoti aukštąją matematiką, chemiją, gilintis į kitas mokslo sritis, ypač fiziką. Mat lageryje kalėjo labai daug mokslininkų.¹⁴ A. Mozeris pasakoja, jog latvių kalbą Č. Kavaliauskas išmoko per dvi savaites iš kalėjusio latvio. Grįžusiam iš lagerio, nestiprios sveikatos Č. Kavaliauskui teko darbuotis daugelyje Kaišiadorių vyskupijos parapijų, daugiau nei dvidešimtyje. Jose ne retas svečias buvo rašytojas Kazys Saja, lagerio draugai, pats A. Mozeris, Viktoras Petkus, Stasys Stungurys, prof. habil. dr. Jonas Kubilius, prof. Julius Šalkauskis bei kiti bičiuliai. Č. Kavaliauskas mėgo rašyti laiškus, bendraudamas su bičiuliais buvo labai paprastas ir atviras. Grįžęs iš įkalinimo savo fragmentiniuose eskizuose, neretai rašytuose gūdžiuose bažnyt-

kaimiuose tik artimiems bičiuliams, siekė atskleisti ne tik eschatologijos prasmę, bet ir jos nekintantį aktualumą tikėjimui bei gyvensenos turiniui. Atsakymų Č. Kavaliauskas ieškojo tiek Biblijos tekstuose, kurių vertimus dovanavo mums, tiek gausiose žymiųjų teologų rašytuose šių tekstų komentaruose, tiek modernioje fizikoje ir genetikoje, daugiamačių pasaulių teorinėse vizijose¹⁵. Grįžęs iš lagerio, pasak V. Petkaus, jis buvo labai sekamas sovietinio saugumo, kurį laiką, rizikuodamas vėl būti įkalintas, dalyvaavo rengiant bei platinant „Katalikų Bažnyčios kroniką“. O savo mažąsias paslaptis kartsykiausiai „užkoduodavo“ tai hebrajiškai, tai japonų hieroglifais, tai senąja graikų kalba, tuo stumdams į nevirtį savo persekiotojus¹⁶. Č. Kavaliauskas labai rūpinosi jaunimo sielovada ir visada buvo jo mylimas. Tuo pačiu metu, ypač naktimis, rūpinosi ir moderniosios teologijos kūrimu, mokslo bei tikėjimo sąsajų kūrybišku gaivinimu bei šiuolaikiškumu. Labai intensyviai gilinosi į autentiškus Šventojo Rašto tekstus, išvertė iš pradžių Naująjį Testamentą iš senosios graikų kalbos, o vėliau – Senojo Testamento keletą knygų¹⁷, patristikos veikalų, II Vatikano susirinkimo konstitucijas ir dekretus. Siekdamas atlikti gilesnę Šventojo Rašto tekstų semantinę analizę ir studijuodamas savarankiškai moderniojo mokslo šaltinius, kartu jau mokėjo 6–7 didžiąsias Europos kalbas, skaitė 12–13 kalbomis. Būdamas poetiškos sielos, sukūrė įstabios lyrikos eilių¹⁸, išvertė Senojo Testamento „Giesmių Giesmę“, Edgardo Allano Poe, Rudyardo Kiplingo ir kitų klasikų kūrybos bei patristikos veikalų. 1995 m., dar jam gyvam

esant, išėjo jo tekstų leidimai¹⁹. Kiti vertimai bei daugelis rankraščių buvo publikuoti Č. Kavaliauskui esant gyvam ir po jo mirties. Dalis jo rankraščių yra išleista knygų rinkiniuose²⁰. Moksliniai Jėzaus Kristaus prisikėlimo, kančios, tikėjimo svarstymai, kuriuose supažindinama su „netiesiniu“, „nebuhalteriniu“ Jėzumi Kristumi, tekstai, kuriuose svarstomi Bažnyčios ir teologijos atgimimo klausimai, tikėjimo nesuderinamumas su parapsichologija ir teosofija, Dievo ir šiuolaikinės fizikos dermės samprata, kosmologijos, psichoanalizės išvalgos, mariologijos aspektai ir Bažnyčios istorijos svarba buvo Č. Kavaliauską dominančios temos. Šie tekstai padeda atskleisti „netiesinę“ teologiją kaip projektą, praturtinantį teologiją tikslųjų moks-

lų metodais, šitaip atskleidžiant „netiesinio“ Jėzaus Kristaus bruožus ir teologiją. Tačiau dar yra nemaža niekur neskelbtų rankraščių, kurie saugomi asmeniniame Č. Kavaliausko archyve.

Č. Kavaliausko rašytinis palikimas padeda geriau suprasti jo kaip teologo originalumą – turinčio biblinę bei patristinę sampratą ir gebančio pasitelkti gamtos mokslų laimėjimus, besigilinančio į Jėzaus Kristaus prisikėlimo įvykį ir šitaip grindžiančio jo istoriškumą. Turėdamas savą pasaulio visumos sampratą ir siedamas ją su tikėjimo svarba, Č. Kavaliauskas buvo atsidedęs pastoracijai iki paskutinės savo gyvenimo valandos. Vievio globos namuose, kur užgeso Č. Kavaliausko gyvybė, kiekviena diena buvo pilna žmonių, norinčių pabendrauti su juo.

Č. KAVALIAUSKO GYVENIMO STUDIJŲ PLATUMAS

Č. Kavaliauskas griežtai rėmėsi Albertu Einšteinu (*Albert Einstein*, 1879–1955 – vokiečių fizikas, suformulavęs specialiąją reliatyvumo teoriją, o vėliau ir bendrąją reliatyvumo teoriją), Hermannu Minkovskiu (*Hermann Minkowski*, 1864–1909 – vokiečių matematikas, fizikas, vienas reliatyvumo teorijos pradininkų), Luju de Broiliu (*Louis de Broglie*, 1892–1987 – prancūzų fizikas, Nobelio premijos laureatas), Poliu Diraku (*Paul Dirac*, 1902–1984 – anglų fizikas teoretikas, vienas kvantinės mechanikos kūrėjų, Nobelio fizikos premijos laureatas), Verneriu Heizenbergu (*Werner Karl Heisenberg*, 1901–1976 – vokiečių fizikas, Nobelio fizikos premijos laureatas 1932 m., kvantinės mechanikos pradininkas), Enriku Fermiu (*Enrique Fermi*, 1901–1954 –

italų fizikas, atrado grandininę branduolinę reakciją), Stephenu Hawkingu (g. 1942 – britų fizikas, kosmologas), Michio Kaku (g. 1947 – japonų kilmės JAV fizikas teoretikas, teorinės fizikos profesorius Niujorko miesto koledže, futuristas ir mokslo populiarintojas).

Č. Kavaliauskas buvo gerai išstudijavęs egzegetus, teologus, fizikus, matematikus, filosofus, kosmologus: Anzelmą Kenterberietį (*Sancti Anselmi Cantuariensis*, 1034–1109 – šventasis, vienas žymiausių viduramžių teologų ir filosofų, laikomas „scholastikos tėvu“), Valterą Kasperą (*Walter Kasper*), Rudolfą Bultmaną (*Rudolf Karl Bultmann*, 1884–1976), Ralphą Martiną (*Ralph P. Martin* 1925–2013), Tomą Akvinietį (*Thomas Aquinas*; apie 1225–1274), Aurelijų Augustiną (Au-

relius Augustinus, 354–430), Karlą Rahnerį (*Karl Rahner*, 1904–1984), Aristotelį (*Αριστοτέλης* = *Aristotelēs*, 384–322 m. pr. Kr.), Johanną Gottfriedą Herderį (*Johanas Gotfrydas Herderis*, 1744–1803 – vokiečių filosofas poetas, literatūros bei istorijos tyrinėtojas, vertėjas, literatūros kritikas ir humanistas), Martyną Liuterį (*Martin Luther*, 1483–1546), Georą Bernhardą Riemanną (*Georg Friedrich Bernhard Riemann*, 1826–1866 – vokiečių matematikas, labiausiai žinomas indėliu į matematinę analizę ir diferencialinę geometriją. Rymano pavardė dažniausiai siejama su garsiaja Zeta funkcija, Rymano integralu. Jo darbai vėliau padėjo pagrindą Einšteino bendrosios reliatyvumo teorijos sukūrimui), Georą Wilhelmą Friedrichą Hegelį (*Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 1770–1831 – vokiečių filosofas, vienas iš idealizmo kūrėjų, kartu su Imanueliu Kantu (*Immanuel Kant*), įtakingiausių Švietimo amžiaus filosofų), Nilsą Borą (*Niels Bohr* 1885– 1962 danų fizikas. Daug prisidėjo prie kvantinės mechanikos teorijos vystymo), Wernerį Heisenbergą (*Werner Karl Heisenberg*, 1901–1976 – vokiečių fizikas, Nobelio fizikos premijos laureatas 1932 m., kvantinės mechanikos pradininkas. Jo vardu yra pavadinta stipendijų programa mokslininkams (Heisenbergo stipendija, vad. Heisenbergo profesūra), Izaokas Niutonas (*Isaac Newton*, 1643–1727 – anglų fizikas, matematikas, astronomas, alchemikas, filosofas).

Apmąstė Karlo Jasperso (*Karl Theodor Jaspers*, 1883–1969 – vokiečių psichiatras ir filosofas, religinio egzistencializmo atstovas, turėjęs didelę įtaką šiuolaikinei filosofijai, teologijai ir psichiatrijai), Mar-

tyno Haideggerio (*Martin Heidegger*, 1889–1976 – vokiečių filosofas egzistencialistas, hermeneutikos teoretikas, vienas reikšmingiausių XX a. mąstytojų, Marburgo universiteto profesorius), Nikolajaus Berdiajevo (*Николай Александрович Бердяев*, 1874–1948 – rusų filosofas, religinio egzistencializmo atstovas) palikimą.

Č. Kavaliauskas nuolatos gilinosi į specialiosios ir bendrosios reliatyvumo teorijų, gravitacijos kilmės ir kvantinės mechanikos, informatikos, hypererdvių, chaoso ir pasaulio atsiradimo bei jo evoliucijos klausimus, ypač godžiai sekdamas kiekvieną mokslo naujieną „Science“, „Nature“, užsienio akademijų ir kituose specialiuose tarptautiniuose leidiniuose. Jis gyveno esminių egzistencijos problemų apmąstymais ar diskusijomis apie giliausias būties problemas.²¹ Visą gyvenimą ypatingai domėjosi matematika, istorija, Šv. Raštu. Pasak V. Petkaus, jo mokinių galime rasti tarp žymių akademikų ir pasaulyje garsių Biblijos tyrinėtojų užsienio šalyse, pačių įvairiausių religijų dvasininkų. Daug dėmesio Č. Kavaliauskas skyrė svarbiausiems Katalikų Bažnyčios dokumentams, jų interpretacijai ir Kristaus prisikėlimo autentiškumui pagrįsti, derindamas naujausius teologijos argumentus su archeologijos bei kitais mokslo pasiekimais. Jis dažnai pabrėždavo – *Deus semper ad maior* – Dievas visada didesnis bei aukštesnis už visa, ką mes galime apie jį suvokti ir pasakyti. Atsargiai įvertinęs sustabarėjusius ritualus bei privalomai rekomenduojamas teologinės sampratos tradicines normas, įrodinėjo, kad Dievo etikai netinka ir netaikytini žmogaus protu suvokiami sprendimai²². 1992 m. buvo išleistas

„Trumpas teologijos žodynas“, autoriaus vertintas kaip įžanginis, kur kas gilesnio sumanymo eskizas. Svarbiausieji Č. Kavaliausko sumanymai plėtojant didingą tikėjimo sąsają su nepažintu bei nepažintu pasauliu metateorinę sistemą remiantis naujausiais gamtos mokslų laimėjimais, deja, liko daugiausia neužrašyti ir nepublikuoti. Liko neįgyvendinta didelė svajonė – originali egzistencialistinės filosofijos istorija, iš moderniojo mokslo pagrindų sistemiskai permąstytas Karlo Jasperso, Martyno Haidegerio, Levo Šestovo, Nikolajaus Berdiajevo palikimas. Svarbia Č. Kavaliauskui mokslo ir tikėjimo dichotomija liko esmingiausia sąmoningo dvasinio gyvenimo trukmė. Č. Kavaliauskui labiau rūpėjo siekti beribių Viešpaties aukštumų negu trūnyti civilizacijos malonumuose. Savo teologinė išmintimi jis atveria mums moderniosios kristologijos ir eschatologijos perspektyvas, padedančias aiškinti tradicijų turinį. Aiškindamas Šventąjį Raštą, teologines nuostatas ir dogmų turinį Č. Kavaliauskas sugebėjo numatyti Bažnyčios laisvėjimą ir jos mokymo suartėjimą su naujais mokslo laimėjimais. Jo mintys buvo labai artimos K. Weizsäckeriui ir J. Ratzingeriui, kurie taipogi domėjosi šiuolaikinio mokslo bei teologijos galimomis sąsajomis. Su šiais mokslo gigantais Č. Kavaliauskas susirašinėjo savo brandžiu gyvenimo tarpsniu²³. Gali būti keista, bet savo būsto sienas įvairiose parapijose Č. Kavaliauskas papuošdavo žvaigždynų žemėlapiais arba elementoriais; paprastumas ir galybė, visatos Galybių Viešpats viliojo jį. Svarbiausia jam buvo išsaugoti tikėjimo proveržį; patį tikėjimą vadinęs „gyvu skrydžiu“. Savo

gyvenimu parodęs Jėzaus Kristaus sekimo pavyzdį, sekimą Kristumi ir nesuderinamumą su patogiu žmogaus gyvenimu, jis liudijo, jog stovi ant mirties ribos liudijant Kristų. Iš meilės Jėzui, apiplėšdamas pats save: „bet apiplėšė pats save, priimdamas tarno išvaizdą“ (Fil 2, 7). Mirties akivaizdoje Č. Kavaliauskas liudijo neprarasto tikėjimo gyvumą, tvirtai savo kančioje laikėsi Jėzaus, to paties linkėdamas jį lankiusiems žmonėms prieš pat mirtį. Č. Kavaliausko paprastume slypėjo *credo* – išlikti klusniam Bažnyčiai – „tapdamas klusnus iki mirties, iki kryžiaus mirties“ (Fil 2, 10) ir nepapiktinti žmonių. Gyvenimo pabaigoje Č. Kavaliauskas turėjo stiprų savojo neklystamumo patvirtinimą. Prie rankraščio *Netiesinis mąstymas teologijoje* buvo rastas užrašas – „tuomet mane palaikė Leipzigo fizikas teoretikas Michael Funke.“

Č. Kavaliauskas nemėgo dalintis liaupsėmis ir pasigyrimais. Savo širdyje nešiodamas Dievo atspaudą, jį matė ir kituose žmonėse. Gauta laiškų ir iš vyskupo A. Labuko, vyskupo L. Povilonio, iš nežinomų šaltinių Amerikoje ir iš kitų pasaulio šalių draugų bei mokinių (nepatvirtintais duomenimis – nėra likę laiškų, kopijų, įrašų, tačiau, kaip autentiškai teigia kun. Juozas Dabravolskis, didelė dalis korespondencijos buvo suderinta paprašius pačiam Č. Kavaliauskui). Jo straipsnius spausdino žurnalo „Nauka i religija“ redakcija, jis susirašinėjo su žurnalo bendradarbiu Evgeniju Lazarevu ir, pasak kun. Dabravolskio, labai gero Č. Kavaliausko draugo, su prof. Kazimieru Almenu. Susirašinėta su prof. hab. m. dr. Jonu Kubiliumi, kun. Antanu Rubšiu,

kun. V. Aliuliu, A. V. Melnikova – mokslinė bendradarbe. Iš rastų autentiškų įrašų Č. Kavaliausko knygoje matome, jog nesiekdamas jokio mokslinio laipsnio, stengėsi visu gyvenimu ir atradimais atskleisti „Netiesinio“ Jėzaus paveikslą didesnėms bei mažesnėms auditorijoms, Kaišiadorių vyskupijos pirmiesiems ir kitiems katechetams, seminaristams, kartkartėmis – seselėms vienuolėms rekolekcijų metu kaip jų vadovas. Č. Kavaliauską palaikė rašytojas Kazys Saja, sūnėnas akademikas Antanas Buračas, m. dr. Agnius Urbanavičius, tuo metu doktorantas, dabar – humanitarinių mokslų daktaras, mokslo darbuotojas, fizikas prof. Julius Šalkauskis, filosofo Stasio Šalkauskio sūnus. Kalbėdamas „Marijos radijo“ laidoje „kun. Č. Kavaliausko knygos pristatymas“ (*Eschatologija žmogui ir pasauliui*. Sud. A. Buračas. Vilnius: Edukologija, 2012) su mons. dr. A. Jurevičiumi, prof. J. Šalkauskis teigia, jog jam pasisekė, kad teko susipažinti su Č. Kavaliausko mintimis, pažinti jį asmeniškai, diskutuoti. Tai fizikui prof. J. Šalkauskiui darė įspūdį Č. Kavaliausko sugebėjimas sujungti teologijos visumą su filosofijos ir gamtos mokslais – ši sintezė aktuali kaip katalikiška pasaulėžiūra, kuriai Č. Kavaliauskas ir atstovavo²⁴. Kaip teigia prof. J. Šalkauskis, penkios valandos pokalbio su Č. Kavaliausku, kurias vadina Dievo dovana, prisidėjo prie pažiūrų formavimo, jog gamtos mokslas esantis ne šalia tikėjimo, bet glaudžiai su juo susijęs. Šias pažiūras pripažįsta ir aprašo Jonas Grigas – Lietuvos mokslų akademijos akademikas, Vilniaus universiteto profesorius emeritas, habilituotas fizikos daktaras savo

naujoje knygoje „Kiek trunka sekundė“. Moksliniai Č. Kavaliausko raštų aspektai kritikuojant ateistinius autorius, filosofus, jog Visata neturi pradžios ir pabaigos, originalus, nepakartojamas mąstysenos pobūdis ir akiratis ir šiandien žavi prof. J. Šalkauskį. Č. Kavaliausko pažiūros atitinka ir Šv. Raštą, teigia prof. J. Šalkauskis; žemės galas – po 5 milijardų metų, kai saulės centre sudegs vandenilis, pradės degti helis, temperatūra pradės kilti, Saulė pradės plėstis ir pagal skaičiavimus ne tik Žemės, bet ir Marso orbita pakliūs į Saulės vidų. Žinoma, tada apie jokią gyvybę negalės būti nė kalbos. Labai įdomūs Č. Kavaliausko pastebėjimai raštuose, kad kasdienybėje klasikinė Aristotelio logika nesutampa su faktų logika, kuri išryškėjo praeitame šimtmetyje sukūrus kvantinę mechaniką. Jos paradoksai, mūsų protu sunkiai suprantami, nekelia abejonių, įrodytas eksperimentais mikrodalelių banginės ir dalelinės prigimties dualizmas. Č. Kavaliauskas sulygino tai su žinomu Chalcedono suvažiavimu, V a., kuriame įtvirtinta, jog Kristus buvęs ir žmogiškos, ir dieviškos prigimties tuo pačiu metu, o tai atitinka minėtą kvantinių dalelių prigimties dualizmą. Kristus mirė, kentėjo kaip žmogus, bet stebuklai, prisikėlimas atveria dievišką prigimtį, ir tai neprieštarauja kvantinės mechanikos išvalgomis, bet jas papildo. Č. Kavaliauskas kalba apie papildomumo principą, teigia prof. J. Šalkauskis, ir čia akivaizdžiai jis galioja. Č. Kavaliauskas operuoja bendrais mokslo principais, kad naujos teorijos apibendrina senąsias. J. Šalkauskis žavi si Č. Kavaliausko kalba apie netiesinę fiziką ir sinergetiką, naujas fizikos sritis,

kai, keičiantis sąlygoms, tiesiniai reiškiniai pereina į netiesinius. Paaiškindamas savo pranešime, jog sinergetika – netiesinė fizikos dalis – reiškia, jog ne sumuojant sistemos dalis apibrėžiama sistemos būseną, o atvirksčiai, sistemos būseną apibrėžia sistemos dalių elgesį. Saviorganizacijos procesai esti tada, kai sistemų viduje kuriasi nauji objektai, savybės. Prof. J. Šalkauskį žavi Č. Kavaliausko įžvalga, kad Jėzaus mąstymas nėra statiškas, bet atviras pasauliui, kad Evangelijos faktai sunkiai suprantami logikos ir teisingumo požiūriu, pavyzdžiui, kad pas šeiminingą dirbantis visą dieną žmogus, o kitas tik vieną valandą gauna vienodą užmokestį (Mt 20, 1–20), nors buhalterija to negalinti pateisinti, o Jėzaus teisingumas kitoks. Darydamas išvadas prof. J. Šalkauskis pažymi, kad krikščionys turi ginti autentiškas vertybes, kad turėdami tikėjimą ir protavimą – du sparnus kurie kelia mūsų mintį į tiesos pajautimą, tiesos komtempliaciją – turi žiūrėti tiesai į akis²⁵.

Prof. Kazimiero Almeno laiške kun. Česlovui Kavaliauskui rašoma, jog K. Almenas labai džiaugiasi Naujojo Testamento naujuoju originaliu vertimu, kuris jam atskleidė, papildė Kristaus ir Gerosios Naujienos supratimą. Profesorių – matematikos bei fizikos mokslų atstovų – sužavėjo Č. Kavaliausko nuodugnus tikslųjų mokslų suvokimas netiesinėje fenomenų sistemoje. Jis pritaria teorinės, eksperimentinės „Netiesinės teologijos“ metodologijos – galvojimo būdo sukūrimui ir sutinka, jog Dievo sukurtas pasaulis esti netiesinis²⁶. Asmenys, daugiau bendravę su Č. Kavaliausku, teigia, jog jis susirašinėjo bei diskutavo su moksliniais bendradarbiais, kurių pavardžių dėl kunigo asmeninės draugystės negalima patvirtinti²⁷.

niais bendradarbiais, kurių pavardžių dėl kunigo asmeninės draugystės negalima patvirtinti²⁷.

Netiesinės fizikos ir matematikos laimėjimai, kuriuos itin mėgo studijuoti Č. Kavaliauskas, padėjo suvokti tikrovės sritis, kurios žmogui atrodė nepasiekiamos, leido Jėzų Kristų – Dievo Sūnų atskleisti kaip Išganytoją, nenuspėjama, neaprepiama, teisingą, be jokių formulių, tikrą Dievą ir tikrą Žmogų. Prisimindamas teologijos šerdį – Dievo Apreiškimą, Č. Kavaliauskas nebando griauti dabartinės teologijos, kurios pagrindas turėtų būti giliausi Šventojo Rašto tyrinėjimai. Tačiau su didžiausiu rūpesčiu žvelgdamas į sisteminę ir spekuliatyvinę teologiją pastebi, kad filosofija šiuo požiūriu turi tarnauti ad hoc, tik logikos ir terminologijos apžvalgoje, vietinio pobūdžio uždaviniams išspręsti. Č. Kavaliauskas daro svarbią įžvalgą, kad teologai turi saugotis ir nemanipuliuoti Dievo vardu, kraipydami žmogaus likimą. Vėliau savo paskutiniuose rankraščiuose, ypač rankraštyje „Tarp fizikos ir teologijos“, Č. Kavaliauskas atskleidžia visą teologijos netiesiškumą. Jis teologiją priartina prie pasaulinio mokslo, jam neprireikia Dievo buvimo įrodymų, ištisu įprastų faktų.

Č. Kavaliausko „netiesinė“ teologija yra projektas katalikų teologiją praturtinti tikslųjų mokslų metodais. Č. Kavaliauskas teologiją pavadino „netiesine“ remdamasis modernioje fizikoje įvykusiu lūžiu, kai buvo pereita nuo klasikinės prie kvantinės mechanikos. Netiesinės fizikos ir matematikos laimėjimai leido Č. Kavaliauskui Jėzų Kristų – Dievo Sūnų atskleisti kaip Išganytoją, nenuspėjama, neaprepiama, teisingą, be jokių for-

mulių, tikrą Dievą ir tikrą Žmogų. Pasi-
telkęs visą savo sukauptą išmintį, Č. Ka-
valiauskas įvardija esminius Jėzaus ne-
tiesiškumo bruožus. „Netiesinės“ teolo-
gijos Jėzus Kristus, kaip jį aptaria Č. Ka-
valiauskas, solidarizavosi su vargdieniais,
beturčiais, nedorovingaisiais, silpnavai-
liais, išdrįso vietoj juridinių nuobaudų
skelbti Dievo atleidimą. Dar daugiau –
Jėzus Kristus įvykdė Dievo atleidimą,
galintį keisti net praeitį. Č. Kavaliausko
netiesinis Jėzus Kristus kentėjo ne dėl
kentėjimo esmės, bet dėl nusidėjėlio sie-
loje įspausto savo atvaizdo. Dar vienas
aspektas, kuris rūpi Č. Kavaliauskui, yra
prisikėlimo ir prisikėlimo istoriškumo
klausimas. „Netiesinės“ teologijos požiū-
riu, krikščioniškosios soteriologijos tiks-
las yra buvimas kito labui – tai naujo
gyvenimo programa, didžioji visuomenės
alternatyva. Č. Kavaliausko „netiesinė“
teologija reikšminga, nes naujai ir origi-
naliai atskleidžia, jog mūsų praturtinimas
ir panašumas į Kristų – tai Jo kryžiaus
rezultatas, kad „netiesinis“ Jėzus Kristus
yra nuolatinis mūsų prigimties ramstis,
papildymas, ištbulinimas, išaukštinimas.
Č. Kavaliauskas parodo, kad asmeninio
santykio su Jėzumi nebuvimas neatsklei-
džia asmens tapatybės, neatveria tikėjimo
grynumo, neveda į išganyką, nepadaro
gyvenimo pilnatviško. Č. Kavaliausko
rankraščių tyrimas atskleidžia asmeniško
santykio su Jėzumi reikšmę bei svarbą. Ir
nutiesia pilnatvišką ryšį bei gijas gyventi
bendrustėje, santykiyje su Jėzumi Kristu-
mi. Č. Kavaliauskas parodo būdus, Jėzaus
bruožus, istorinius, mokslinius pagrindi-
mus, skatinančius atrasti savo kaip krikš-
čionio tapatybę, ir atskleidžia asmeninio
santykio su Jėzumi pilnatviškumą, o tai

daro įtaką gyvenimui kaip nepakeičiama
esatis. Pagrindinė Č. Kavaliausko netie-
sinio Jėzaus Kristaus netiesiškumo es-
mė – išganymas per Jėzų Kristų. Yra
dalykų, sako Č. Kavaliauskas, stipresnių
už beaistrį mokslą, ir gyvenime jie būna
svarbesni už mokslinį pažinimą. Toks
esąs egzistencinis tikinčiojo požiūris į
Naująjį Testamentą – asmeninį Išganyto-
jo laišką, adresuotą kiekvienam mūsų.

Apibrėžti trumpą gyvenimo moto²⁸
užtektų kelių datų: Č. Kavaliauskas gimė
1923 m. liepos 20 d. Pasvalio r. Pumpėnų
kaime. Šeimai persikėlus į Kauną, baigė
„Aušros“ berniukų gimnaziją, kunigų
seminariją. Genais tekėjo gabios, talentin-
gos giminės kraujas: dėdė – dailininkas
A. Buračas, senelis iš tėvo pusės – užsie-
nio kalbų mokytojas. Į kunigus išventin-
tas 1946 m. Tragišku pokario laiku sekė
griežtas sovietinis režimas. 1950 m. gru-
odžio 20 d. areštuojamas už politinę vei-
klą, penkeriems metams ištremiamas į
Sibirą, kur dalyvauja garsiajame Norils-
ko kalinių sukilime. Į Lietuvą grįžta
1956 m. pavasarį. 1959 m. pradeda dirb-
ti Kaišiadorių vyskupijos parapijose, jų
skaičius buvo daugiau negu dvidešimt.
Mirė 1997 m. vasario 20 d., palaidotas
Vievio šventoriuje. Paskutinėmis gyve-
nimo valandomis savo kančia ir tikėjimu
paliudijo: „JĖZUS KRISTUS YRA VIEŠ-
PATS!“ (Fil 2, 11). Manau, šios įžvalgos
galutinai atspindi Č. Kavaliausko susi-
tapatinimą su savo Ganytoju, tapimą
ganytoju žmonėms, liudijančiu Gyvajį,
Tikrąjį, Nebuhalterinį, Netiesinį Jėzų
Kristų savo gyvenimo pavyzdžiu ir iš-
mintimi, paaukojusį gyvybę už tiesos
įžvalgą, savo tarnystėje buvusį ištikimu
Dievo partneriu.

IŠVADOS

Č. Kavaliauskas iš pašaukimo ir Dievo malonės darė viską, kad būtų panašus į visus žmones. Nė sykiu neteko matyti jo dėvinčio sutanos ar kitos dvasinės atributikos. Jis mokėjo sparčiai, giliai ir originaliai įsismelkti savo žvilgsiu į daugybę mokslo, tikėjimo ir gyvenimo sričių, užsidedti ir įtaigiai išreikšti, o kartu likti atviras ir kitokiems požiūriams. Č. Kavaliauskas nuolatos gilinosi į specialiosios ir bendrosios reliatyvumo teorijų, gravitacijos kilmės ir kvantinės mechanikos, informatikos, hipererdvių, chaoso ir pasaulio atsiradimo bei jo evoliucijos klausimus, ypač godžiai sekdamas kiekvieną mokslinę naujieną „Science“, „Nature“, užsienio akademijų ir kituose specialiuose tarptautiniuose leidiniuose. Jis gyveno esminių egzistencijos problemų apmąstymais ar diskusijomis apie giliausias būties problemas.

„Netiesinei“ Č. Kavaliausko teologijai būdingas perėjimas nuo tradicinės neotomistinės filosofinės teologijos sampratos prie teologijos, paremtos moderniosios gamtos filosofijos bei gamtos mokslų išvalgomis. Įkvėpimo atnaujintai kristologijai Č. Kavaliauskas sėmėsi iš specialiosios ir bendrosios reliatyvumo teorijų, kvantinės mechanikos. Jis teologiniame kontekste svarstė hipererdvių, chaoso teorijos, visatos kilmės bei evo-

liucijos klausimus. Tyrimo metu buvo nustatyta, kad Č. Kavaliausko studijos buvo paremtos naujausiais moksliniais tyrinėjimais ir jų duomenimis, publikuotais užsienio akademijų ir kituose specialiuose tarptautiniuose leidiniuose. Č. Kavaliausko teologijos projektui didelę įtaką turėjo jo atvirumas įvairioms pažinimo sritims – biblistikai, matematikai, istorijai, gamtamoksliui. Č. Kavaliausko netiesinė teologija niekada nebuvo tik teorinis projektas, nes kilo iš egzistencinės patirties ir sprendžia pastoracinius klausimus. Tai netiesiogiai patvirtina per „Mažąją studiją“ transliuotų laidų populiarumas. Kartu Č. Kavaliausko netiesinė teologija priklauso originaliausioms XX a. paieškoms teologijos srityje. Jo „netiesinės“ teologijos požiūriu, krikščioniškosios soteriologijos tikslas yra buvimas kito labui – tai naujo gyvenimo programa, didžioji visuomenės alternatyva. Č. Kavaliausko „netiesinė“ teologija reikšminga, nes naujai ir originaliai atskleidžia, jog mūsų praturtinimas ir panašumas į Kristų – tai Jo kryžiaus rezultatas, kad „netiesinis“ Jėzus Kristus yra nuolatinis mūsų prigimties ramstis, papildymas, išstobulinimas, išaukštinimas. Pagrindinė Č. Kavaliausko netiesinio Jėzaus Kristaus netiesiškumo esmė – išganymas per Jėzų Kristų.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Iš *kunigo Česlovo Kavaliausko rankraščių*. Sud. J. Fedoriniene Vilnius: Apyaušris, 2011, p. 1.
- ² *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas.
- ³ Plg. Iš *kunigo Česlovo Kavaliausko rankraščių*, p. 145.

⁴ Plg. J. Sasnauskas, *Malonės akrobatika*. Vilnius: Alma littera. 2007, p. 33.

⁵ Ten pat, p. 33.

⁶ Ten pat.

⁷ Ten pat.

⁸ Ten pat, p. 35.

- ⁹ Ten pat.
- ¹⁰ Ten pat.
- ¹¹ Iš kunigo Česlovo Kavaliausko rankraščių, p. 2.
- ¹² *Teologas. Jo siekiai ir ieškojimai: apie Česlovą Kavaliauską*. Sud. A. Buračas. Vilnius: Mokslo aidai, 2008, p. 6.
- ¹³ Ten pat.
- ¹⁴ Plg. *Priespaudos metais skleidęs tiesą*. Sud. A. Buračas ir kt. Vilnius: Spindulys, 2002, p. 9–10.
- ¹⁵ Plg. *Eschatologija žmogui ir pasauliui*. Sud. A. Buračas. Vilnius: Edukologija, 2012, p. 9–11.
- ¹⁶ Plg. *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas.
- ¹⁷ Patvirtintais duomenimis, tačiau nėra aišku, kokias Senojo Testamento knygas. *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas.
- ¹⁸ Č. Kavaliauskas, *Pažadėtoji žemė*. Vilnius: „Valsybės žinios“, 2000.
- ¹⁹ Č. Kavaliauskas, *Teologija šiandien*. Kaišiadorių vyskupijos kurija, 1995; Č. Kavaliauskas. *Trumpas Teologijos žodynas*. Vilnius: Lumen, 1992; „Šventojo Kankinio Ignoto Antiochiečio laišakai“, „Didachė – Dvylikos apaštalų mokymas“ Katalikų kalendoriuje žinyne 1987–1988; Euzebijus Cezarietis, *Bažnyčios istorija*. Vilnius: Logos knyga, 1993 [Įvado autorius ir 1–7 sk. vertėjas Č. Kavaliauskas].
- ²⁰ Č. Kavaliauskas, *Tarp fizikos ir teologijos*. Vilnius: Aidai, 1998; *Priespaudos metais skleidęs tiesą*. Sud. A. Buračas. Vilnius, 2002; *Teologas. Jo siekiai ir ieškojimai: apie Česlovą Kavaliauską*. Sud. A. Buračas. Vilnius: Mokslo aidai, 2008; *Iš kunigo Česlovo Kavaliausko rankraščių*. Sud. J. Fedorinienė. Vilnius: Apyaušris, 2011. *Eschatologija žmogui ir pasauliui*. Sud. A. Buračas. Vilnius: Edukologija, 2012.
- ²¹ Plg. *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas.
- ²² Ten pat.
- ²³ Nepatikslintais duomenimis, Č. Kavaliauskas susirašinėjo ir su kardinolu J. Ratzingeriu – dabar popiežiumi emeritu Benediktu XVI. Galbūt susirašinėjimas vyko per arkivyskupą Riplingerį.
- ²⁴ Plg. „Biblijos slėpiniai“. Mons. m. dr. A. Jurevičius ir prof. J. Šalkauskis. „Kun. Č. Kavaliausko knygos pristatymas. 2014 03 07. Laida „Marijos radijas“.
- ²⁵ Plg. „Biblijos slėpiniai“.
- ²⁶ Iš kun. J. Dabravolskio pasakojimų, saugomų archyvų. 2014 05 10. *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas.
- ²⁷ *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas.
- ²⁸ *Kun. Česlovo Kavaliausko rankraštiniai dokumentai*. Asmeninis autorės archyvas. Žr. Priede. Nr. 2.